

موسیقی نامه ها

(۱۲)

محمد تقی دانش پژوه

نقاوة الأناثر : عبدالعزيز پسر خواجه کمال الدین عبدالقادر مراغی که به نام سلطان مرادخان عثمان (۸۵۰ - ۸۸۶) ساخته است (هنر و مردم ۹۵ : ۴۵) .
گرفته از پیشینیان است با افزوده های خود او بارمزهای عروضی و حروفی و موسیقی.
در آن یاد میشود از فارابی و ابن سینا و در آن آمده است «اصناف تحریرات کثیرة الانواع باشند خواجه جمال الدین عبدالقادر رحمه الله در کنز الالحان مبین گردانیده» (۵۷ رس ۳۶۴۶ نور عثمانی) .
نیز در آن یاد میشود از چندین موسیقی دان مانند اسحاق موصلی و احمد مدائنی الحداد و ارموی و چهار شاگرد او : شمس الدین سهروردی ، علی شهابی ، حسن زامر ، زیتون ، نیز از خواجه رضی الدین رضوان شاه که میگوید در زمان پدرم میزیسته است .
در آن نخست بحث از نغمات است سپس تقسیم دستاها به روش ارموی در ادوار و مراغی در جامع الالحان ، یاد میشود در آن از خواجه عماد الدین عبدالملک سمرقندی^۲ و این شعر او :

بار دیگر به میکده بردیم راه را	هر جا رویم از در دلدار بگذریم
درمی کشیم آتش می را و آنگهی	روزی اگر گیاه براید ز خاک من
ابن عصام نام قلندر درست کرد	که در پنج بیت تصنیفی کرد در دایره .

مؤلف از خود یاد میکند و میگوید که «این انتقال اختراع این فقیر است» (۳۶ پ) و «عبدالقادر دوازده مقام آورد و این فقیر نیز دوازده شد دیگر» (۴۹ پ) .
باز میگوید که پدر مؤلف در ۷۹۸ (ثمان و تسعین و سعمائة) در تبریز در یک ماه رمضان در مجلس جلال الدین حسین خان ابن السلطان اویس سی نوبت ساخته بود و بیتهای عربی آن را خواجه شیخ کججی نوشتی و بیتهای فارسی را خود جلال الدین حسین خان به جلال الدین فضل الله عیبی و سلمان ساوجی دستور داده است که تعیین کنند و ایقاع را رضی الدین رضوان شاه مقرر می فرمود : درسی روز هر روزی پنج قطعه در شکل مربع و قطعه^۳ خامس آن را مستتراد می نامیده اند و شرط شد که در مستتراد تکرار شود ، او عمل را نزد پادشاه و خواجه شیخ و اهالی و اشراف تبریز تکرار کرده بود (۶۹ پ) .

نام افزارهای موسیقی در این کتاب :

۱ - ذوات الاوتار : عود قدیم ، طرب الفتح ، شش تایی که سه گونه است ، طرب رود ،

طنبور شرونیان امرود شکل ، طنبور ترکی مغول ، روح افزا ، قوبوز رومی ، اواران ، نای
طنبور ، رباب ، مغنی ، چنگ ، اکری ، قانون ، کمانچه ، غیرک ، یکتای ، تریبای ، ساز
دولاب ، ساز مرصع غیبی که مؤلف از قدماء گرفته در عمل آورد ، مرصع ، تحفة العود ،
شدرغو خطایی ها ، پیبای خطایی ها ، پاتوغان خطایی ها ، شهرودخانی ، ترویج ساخته مؤلف .

۴ - ذوات النفع :

نای سفید ، زمر سینه نای ، سرنای ، نای چه بلبلان ، نای جاوور ، نفیر ، باق ،
موسیقار ، ساز الواح فولاد ، جیعق ، ارغنون .

۳ - کاسات ، ساز جدید ساخته مؤلف کتاب .

در آن يك مقدمه است در روایات احادیث از پیغمبر بود که در صفت صوت حسن
فرموده است (۳) سپس ۱۲ فصل :

۱ - در تعریف صوت و نغمه و بعد و جمع و معنی لفظ موسیقی و ذکر موضوع این فن
و در آنکه علت غائی این فن چیست (۳) .

۲ - در کیفیت حدوث صوت و نغمه از آلات الحان و اسباب حثت و ثقل (۴) .

۳ - در تقسیم دساتین و اوتار و نسب ابعاد و اعداد و اسباب تنافر (۷) .

۴ - در قاعده اضافهات و بیان طریق اعمال از اضافهات اجناس و بعد ذی الاربع و تألیف
ملایم از اقسام بعد ذی الاربع و بعد ذی الخمس (۱۴) .

۵ - در تربیت دوایر از اضافهات ابعاد و ذکر ادوار مشهوره اعنی دوازده مقام و ذکر
آوازهات سته و شعبات بیست و چهار گانه و طریق استخراج آنها از دساتین اوتار (۲۱) .

۶ - در استخراج ادوار اماکن هفده گانه در ذی الکل اقل که آن را طبقات خوانند (۲۷) .

۷ - در اشترک نغم و بیان مناسبات بعضی از پرده ها و آوازهات و شعبات (۳۲) .

۸ - در ذکر محور و در ذکر انواع و در بیان انتقالات (۳۳) .

۹ - در ذکر ایقاع (۳۶) .

۱۰ - در بیان قاعده دخول در مبدأ تصانیف و اعداد نفرات آن و در بیان اصابع سته
قدیمه و در بیان اصطخبات غیر معهوده و در طریق ترجیعات (۴۶) .

۱۱ - در تعلیم خوانندگی و در ذکر اسامی آلات الحان و در تاثیر نغم و در ذکر
مباشرت عمل و در طریقه ساختن تصانیف (۵۵) .

۱۲ - در آنکه مباشران این فن چگونه رعایت آداب مجالس کند و در آنکه در هر
مجلسی مناسب آن مجلس خوانند و در طریقه تلحین مغول و اسامی کوکهای ایشان و معتدلات (۷۱) .

خاتمه در ذکر اسامی مباشران این فن و در بیان شود که به عود در عمل آورند (۷۳)
آغاز : بسم الله الرحمن الرحیم الذی جعل الارواح مایله بحسن الالحان و النغمات و قلوب العشاق

الحجازیه راغبین الی الالحان و المقامات و یسر للانسان تحصیل هذه الادوار الستة بقدرته
من ادوار سبع سماوات و کشف عن اذهان الطالبین بحکمته مسایل الاشترک و الطبقات و وهب

الانسان الاصول الغریزیه لادوار الايقاعات . و الصلوة والسلام علی غیر خلقه محمد الذی جمع
الانبياء فی دایرة عشاقه و المحبین علی آله الحسینیة الی یوم الدین و سلم تسلیم کثیرا . اما بعد

چنین گوید مؤلف این کتاب و مقرر این خطاب اضعف عباد الله الداعی للمسلمین بالخیر
عبدالعزیز بن المرحوم المغفور خواجه کمال الدین عبدالقادر غفر الله لهما ذنوبهما که این مختصر

را در علم موسیقی تألیف کردم به اسم مبارک السلطان الاعظم خلیفه الله فی الامم . . . سلطان
محمد بن سلطان مرادخان . . . مشتمل بر اصول و فروع و قواعد این فن و بیان کردم درین

رساله آن مسائل را که تحقیقات آن به عمل این فن تعلق دارد و عملیات مستخرج و مستنبط
از آن مسائل میشود و مصطلحات قوم را و بعضی از آنچه این فقیر حقیر را از لطایف و نکات

نیز بر خاطر ظاهر شده بودند بدانها اضافه کردم و آن را تفاوت الادوار تسمیه کردم مملکت

الحان سلیمانی را به معرفت نعمات روح پرور داودی در تحت تصرف آوردم و مباشران عملی که خود را در مقام اوج میدانستند ایشان را به قانون علمی و عملی در دائره عشاق در آوردم . انجام ، و درین مذکورین هر تصرفی که مبدأ اجزای و تریب مذکورین را در مقابل یکدیگر گیرند با نعمات بر نسبت ذی الکل مسموع شوند قدری را بیان کردیم و بواقی را به لطف طبع سلیم مستقیم ایشان باز گذاشتیم و بر این ابیات اختصار نمودیم ، بیت :

این نوشتن تا بر آید روزگار
من نشونم این بماند یادگار
من شوم با درد و غم در زیر خاک
کس نداند حال من جز کردگار
بماند سالها این نسخه از ما
ز ما هر ذره خاک افتاده جایی
غرض نقشی است کز ما بازماند
که هستی را نمی بینم بقائسی

[ملتمس از عزیزان آنکه چون درین کتاب نظر کنند این فقیر را به دعای خیر دعا کنند] (ش ۳۶۴۶ و ۳۶۴۷) .

* شماره ۴۴۶ دانشگاه لنینگراد ، نستعلیق سده ۱۰ ، عنوان و نشان شنگرف ، از آن سید مصطفی مسعود نعمان افندی زاده مدرس طبیب خاصه در ۱۲۱۴ ، ۷۶ برگ ۱۵ س ربعی ، جلد مخمل سرخ مقوایی درون و گرداگرد تیماج مشکی ضربی .

* نستعلیق سده ۱۰ ، عنوان و نشان و شکل شنگرف ، با سر لوح ، با وقف نامه ، ۷۲ گ ۷ س ، وزیری (ش ۳۱۲۹/۳۶۴۶ نور عثمانیه بنام مختصر فی الموسیقی) .

* نسخ سده ۹ و ۱۰ ، عنوان و شکل شنگرف ، با دو مهر طغرای در ص ع ، ۷۵ گ ۱۷ س ، جلد تیماج مشکی زرکوب مقوایی ش ۳۴۶۲ احد ثالث در طوطی پوسرای (ش ۲۷۸ فهرست) .

وضوح الارقام از نواب میر محسن پسر میر احمد آقا میرزاده از شهر شوشی و قراباغ که در ۴ ذ ح ۱۳۰۱ (۱۸۸۴) ساخته و به فارسی است ، او دیوان شعر دارد و بحر الحزن و کنز المحن و دوازده بند و کشف الحقیقه و مزامیر و ضیاء الانوار و مصیبت نامه و نور الانوار (ش ۱۰۹۱ تا ۱۱۱۱۲ ج ۱ فهرست باکو) که برخی به خط خود اوست و همه به نظم است . او نقاش و موسیقی دان هم بوده است . از این رساله در موسیقی لغتی (فرهنگ موسیقی) افراسیاب بدل بیلی به زبان ترکی به خط روسی چاپ ۱۹۳۹ باکو ص ۱۶۲ یاد شده است . نواب هم نویسد که من این رساله را ساختم تا این علم از میان نرود و میگوید که آن از فیثاغورس است و علی ع رهاوی خواننده است . یک جدول مقامات در آن هست .

* نسخه ای از آن در مجموعه شماره ۲۳۷ ب باکو هست نوشته در ع ۱۳۱۸/۱ (۱۹۰۰) و شماره دوم آن است .

* نسخه ای دیگر در مجموعه شماره ۵۲۳۵ ب باکو به خط خود قراباغی در ذ ح ۱۳۰۱ (۱۸۸۴) در ۳۱ ص .

چند نسخه دیگر که در سند دیده ام

۱ - اصول النغمات الأصفیة : صابره شاه غلام رضا فرزند محمد پناه ، در شش اصل (منزوی ۳۸۸۶) .

آغاز : قولی که دارای ملك سخن تواند بود حمد خالقی است که نعمات را کانی (؟) عود موفور نمود و کلامی که شکفتگی برای بهار از او استعاده باید نمود . انجام و ماده تاریخ :

نهادم خوش به تعمیر مقامات
چو تاریخش بچستم گفت هاتف
رضای نغمه پیر نیک بنیاد
اصول آصفی نیک بنیاد

ش ۳۹۹۹/۹۳۷ شیرانی در کتابخانه دانشگاه پنجاب (فهرست ۳ : ۶۵۵ ش ۳۰۱۰) نستعلیق هندی ۱۲۱۲/۲۷۷ ، ۴۶ گ ۱۶ س ربعی .

۲ - تحفة الہند : میرزاخان پسر فخرالدین محمد ، در یک مقدمه و ہفت باب و یک خاتمه (بانکی پور ۹ : ۹ : ۱۵۰ - منزوی ۳۸۸۹) .

* ش ۳۸۶/۲۹۸ محمدشقیع : نستعلیق سده ۱۲ (ص ۲۰۹ و ۳۳۶ و ۵۴۲ فہرست) .
۳ - تشریح الموسیقی : حکیم شاہ محمد اکبر ارزانی پزشک دہلوی در گذشتہ در دہلی در ع ۱۱۳۴/۲ (منزوی ۵۵۸ و ۳۸۹۱ - استوری ۲ : ۲۶۸) در ترجمہ رسالہ «بدہ پرکاش» از «میرتاسین» موسیقار و خنیاگر روزگار اکبرشاہ (تاریخی مقالات محمد اسلم ص ۱۱۱) در ہشت باب است :

۱ - در بیان منشاء و مبداء علم موسیقی و وجہ تسمیہ اش بہ وی .

۲ - در بیان انواع سماع .

۳ - در بیان لوازمات و موانعات معنی .

۴ - در بیان تعداد اصول و فروع و ائمار شجر مذکور علم موصوفہ .

۵ - در بیان تقسیم بعضی اصول و فروع .

۶ - در بیان سرآیدن اصول و فروع و بعضی ائمار مذکورہ .

۷ - در بیان آمیزہا یعنی تلوینہا (در ۵ فصل) .

۸ - در بیان سازہا و نالہا .

آغاز : بسملہ از آنجا کہ بہ ہنگامہ ثنای بی انتہای جمال کبریاء مترنم ترانہ «انا افصح بنغمات للاحصی» پرداختہ و قانون گسستہ اوتار مضرب عدم انحصار را بہ گوشمالی عجز و قصور بناوختہ .

انجام : نوزدم فرود است ، واللہ اعلم (باب ہشتم) .

* نسخہ شماره ۴۵۷۰/۱۵۲۰ شیرانی در کتابخانہ دانشگاه پنجاب در شہر لاہور (فہرست ۳ : ۶۵۵ ش ۳۰۱۱) ، نستعلیق سده ۱۲ ، با پیشانی زرین و رنگین ، عنوان شنگرف ، جدول زر و شنگرف و لاجورد ، ۶۵ گگ ۱۱ س ربعی کوچک .

* نسخہ شماره ۲۷۳ شرقی / ۱۹۶۶ کلیئہ اسلامیہ پیشاور (ص ۳۷۸ فہرست) ، نستعلیق بہاء الدین برای حکیم عبداللہ پیشاوری در ۱۹۰۲ ، عنوان شنگرف ، جلد تازہ ، ربعی .

۴ - راگ درین : ترجمہ فقیراللہ سیفخان از مانکتوہل در سال ۱۰۷۳ در دہباب (منزوی ۳۸۹۵ تاریخی مقالات محمد اسلم ص ۹۶ : نسخہ دانشگاه پنجاب ص ۱۳۳ : نسخہ کتابخانہ مولانا آزاد در علی گرہ ش ۴۱ علوم فارسیہ) .

* نسخہ کتابخانہ دکتر ذاکر حسین متعلق بہ دانشگاه اسلامی جامعہ ملیہ دہلی ، نستعلیق ہندی محمدفاضل گوالیاری پسر علی امجد مدرس کارمجنی نر ، عنوان شنگرف ، ۱۱۸ گگ ۱۵ س وزیری ، با مہر خان خانان بہادر جنگ خانہ زاد محمدشاہ پادشاہ غازی ، وقف اولاد است ، ہر برگی را لای کاغذ چسبندہ ای کار انگلستان گذارند کہ خوب نگاہداری شود .

۵ - رائے مالا یا معرفۃ الارواح ، ترجمہ محمد ، در ہشت باب ہر یک در چند فصل :

باب ۱ در دانستن سر .

باب ۶ - در بیان رومل (۹) حنجرہ ہای گویندہ معیوب .

باب ۸ - در بیان سازہا .

آغاز : حمد وافر و ثنای متکثر صانعی کہ بہ صفت کاملہ بناہ وجود انسان را بر انبارہای اعصاب درست ساختہ .

انجام : ہمہ چیز را بہ فعل میآوردند .

* ش ۱ مجموعہ شماره Ph HE 70 کتابخانہ دانشگاه پنجاب در لاہور ، شکستہ نستعلیق ۱۰ شوال ۱۳۱۵ برای یکی از بزرگان ، ش ۲ آن گوشوارہ ہفت اقلیم است بہ خط شکستہ نستعلیق دیگر .